

DĖL LIETUVOS KARIUOMENĖS KŪRIMO IR NEPRIKLAUSOMYBĖS KOVŲ ISTORIOGRAFIJOS

Vytautas Lesčius

Docentas daktaras
Vilniaus universiteto
Istorijos fakulteto Naujosios istorijos katedra
Tel. 68 72 87

Įvadas

1918 m. vasario 16 d. paskelbus Lietuvos Nepriklausomybės Akta, o tų pačių metų lapkričio 11 d. ir patvirtinus pirmąją, prof. A. Volde-maro vadovaujamą, vyriausybę, Lietuva pasuko naujo gyvenimo keliu. Visame krašte buvo pradėtos kurti valstybės institucijos. At-eities perspektyva kėlė Lietuvos gyventojų pa-sitikėjimą savo jėgomis bei sugebėjimais ir lais-vo, geresnio gyvenimo viltį.

Nepaisant tuometinių didžiųjų pasaulio vals-tybių pareiškimų dėl tautų laisvės ir teisės pa-čioms lemti savo politinę ateitį, greit paaiškėjo, kad tikrieji jų interesai gerokai skyrėsi nuo skel-biamų šūkių. 1919 m. pradžioje prasidėjusi Pa-ryžiaus Taikos konferencija oficialiai Lietuvos delegacijos net nepripažino. Tuo tarpu istori-niai Lietuvos kaimynai nebuvo geranoriškai nu-siteikę lietuvių tautos interesų atžvilgiu ir bran-dino planus ją pavergti.

Lietuvos vyriausybiniams sluoksniams, klodami valstybės pamatus, grėsmingai didėjant pavo-jui suprato, kad pasipriešinti tegali tik tvirta ir gerai ginkluota sava kariuomenė. Tačiau toks supratimas brendo pernelyg lėtai, o pirmieji

praktiniai vyriausybės žingsniai kurį laiką bu-vo neryžtingi, ilgokai „trypčiojant vietoje“.

Lietuvos kariuomenės kūrimosi pradžia su-tapo su trijų galingų priešų – Sovietų Rusijos, o netrukus ir Lenkijos bei bermontininkų – gin-kluočių pajėgų veržimusi į Lietuvos žemes. Nors jėgos buvo aiškiai nelygios, bet sparčiai didėjanti ir stiprėjanti, visos tautos aktyviai re-miama Lietuvos kariuomenė sugebėjo iki 1920 m. pabaigos trukusiose laisvės kovose vienus priešus sulaukyti, o kitus po lemtingų mūšių iš krašto išsvyti. Tai buvo didelis visos lietuvių tautos ir jos ginkluotųjų pajėgų išban-dymas, pareikalavęs daug aukų, tačiau apgy-nęs krašto nepriklausomybę ir leidęs įgyven-dinti 1918 m. vasario 16 d. akte užsibrėžtus uždavinius. Iš ano meto įvykių raidos pasisemta nemaža teigiamos patirties ir atkuriant Lietu-vos valstybingumą, jos ginkluotąsias pajėgas gerokai pasikeitusiomis sąlygomis po antrosios sovietų okupacijos.

Šio straipsnio tikslas ir yra supažindinti skaitytojus, kaip visi šie itin sudėtingi lietu-vių tautos gyvenimo ir jos ginkluotųjų pajė-gų raidos procesai atsispindi ikišiolinėje is-toriografijoje.

1. Dėl lietuvių karių tautinio sąjūdžio ir karinių dalinių organizavimo Rusijoje 1917–1919 metais

Ieškant Lietuvos ginkluotųjų pajėgų kūrimosi ištakų, žvilgsnis visų pirma krypta į Rusijos armiją, į kurios eiles Pirmojo pasaulinio karo pradžioje buvo mobilizuota dešimtys tūkstančių lietuvių vyrų. Permainingai vykstant rusų ir vokiečių armijų karinėms operacijoms, jau 1915 m. rudenį kai kuriems lietuvių veikėjams bei karininkams (K. Škirpai ir kt.) gimė mintis kurti Rusijoje tautinę lietuvių kariuomenę. Tačiau realesnės galimybės šiai idėjai ten įgyvendinti susidarė tik po 1917 m. Vasario revoliucijos. Esant visuotiniam politiniam pakilimui ir tarp karių išsiplėtus tautiniam sąjūdžiui Rusijoje įvyko du lietuvių karių suvažiavimai, buvo įkurta didelė karių sąjunga, suformuoti keturi pėstininkų batalionai, kavalerijos divizionas bei keletas kitų smulkesnių užuomazginių karinių formuočių ir parengtas atskiros visų kariuomenės ginklų rūšių divizijos steigimo projektas. Nors įsigalėjus bolševikų diktatūrai Rusijoje susikūrusioms lietuvių tautinėms karinėms dalims nepavyko organizuotai su ginklu grįžti į tėvynę ir jos buvo išblaškytos, tačiau atliktas darbas nežuvo. Daugelis lietuvių karių, grįžę į atsikuriančią Lietuvą, stėjo savanoriais į čia steigiamus karinius dalinius, sudarydami jų branduolius.

Dėl nepalankiai susiklosčiusių aplinkybių (karo ir suirutės, 1917 m. spalį įvykusio ginkluoto bolševikų perversmo, pilietinio karo ir kt.) Rusijoje buvo sunaikinta daug vertingų to meto lietuvių karių organizacijų ir karinių dalinių veiklą atspindinčių archyvinių dokumentų. Palyginti nedaug jų tepateko į Lietuvą. Šiuo metu tie dokumentai saugomi Centriniam valstybės archyve, Mokslų akademijos bibliotekoje ir kt.

Iš pačių pirmųjų darbų šia tema paminėtina dar 1917 m. Petrograde itin sunkiomis sąly-

gomis išleista nedidelė (14 p.) knygelė¹, kurioje randame vertingų duomenų apie pirmąjį lietuvių karių suvažiavimą Rusijoje ir jame priimtus nutarimus.

Pagrindinis šaltinis šiai problemai tyrinėti yra 1917–1918 m. Rusijojeėjusi lietuvių periodinė spauda. Ypač išskirtinas Lietuvių karių sąjungos Centro vykdomojo komiteto savaitraštis „Laisvas žodis“, ėjęs maždaug 1000 egzempliorių tiražu. Šis karininkų L. Natkevičiaus, J. Giedraičio ir J. Mikuckio, karo valdininko P. Gužo ir kareivio J. Stašelio redaguotas savaitraštis pasirodė Rygoje 1917 m. liepos 13 d. Vokiečiams užėmus Rygą, „Laisvas žodis“ nuostojo eiti. Jį pakeitė to paties komiteto šapirografu leidžiamas laikraštėlis „Karpilkomo žinios“, kurio teisėjo 4 numeriai. Tų pačių metų lapkričio 14-ąją „Laisvo žodžio“ leidimas buvo atgaivintas ir savaitraštis ėjo iki 1918 m. vasario 3 d. Bolševikams jį uždarius, lietuvių karių revoliucinis komitetas pradėjo leisti savaitraštį „Kareivis socialistas“. Išleidus tris numerius, šis savaitraštis, neįgijęs populiarumo tarp lietuvių karių, sunyko.

Lietuvių karių gyvenimu rūpinosi ir Rusijoje veikusių partijų bei organizacijų spauda, kaip antai: demokratinės tautos laisvės santaros – „Santara“, socialistų liaudininkų – „Naujoji Lietuva“, tautos pažangos – „Lietuvių balsas“, liaudies sąjungos – „Vadas“, revoliucinių socialdemokratų – „Tiesa“ ir kt. Laikraštis „Santara“ 1917 m. išleido du priedo „Laisvės karininkas“ numerius.

Minėtoje spaudoje buvo išspausdinta nemažai to meto įvykių tiesioginių dalyvių – visuomenės veikėjų, karių ir kt. – publikacijų, atspindinčių karių padėtį ir veiklą įvairiuose frontuose bei užnugario igulose, organizacijose, sąjungose, pastangos formuoti tautinius ka-

¹ Pirmojo organizuoto Rusų Armijos Lietuvių karininkų suvažiavimo posėdžių (1917 05 25–29) nutarimai ir medžiaga. Petrapilis, 1917.

rinius dalinius, pasiūlymų dėl Lietuvos ateities ir kt.

Lietuvių karių tautinis sąjūdis ir karinių dali- nių formavimas Rusijoje rado platų atgarsį ir nepriklausomos Lietuvos karinėje spaudoje. Nemažai įvairios apimtys ir mokslinės vertės straipsnių, atsiminimų ir kitos svarbios infor- macinės medžiagos buvo paskelbta laikraš- čiuose „Kariškių žodis“ (nuo 1919 m.), „Še- šėliai“, „Atspindžiai“ ir „Karys“ (nuo 1920 m.), žurnaluose „Kardas“ (nuo 1925 m.), „Kariū- nas“ (nuo 1932 m.) ir stambiame karo moks- lų žurnale „Mūsų žinynas“ (nuo 1921 m.) bei turiningame karo istorijos žurnale „Karo archy- vas“ (nuo 1925 m.) ir kt.

Iš reikšmingesnių memuarinio pobūdžio dar- bų išskirtini Vl. Parausvinio², karo valdininko Klykūno³, K. Škirpos⁴, J. Bylos⁵, J. M. Lau- rinaičio⁶, P. Gužo⁷, P. Šerno⁸, J. Pupkio⁹, P. Rusecko¹⁰, V. Steponaičio¹¹, K. Navako¹², J. Tomkaus¹³ ir kt. straipsniai, kuriuose pa-

² Vl. Parausvinis. Lietuviai kariai Rusuos // Kariškių žodis, 1919, liepos 24.

³ Karo vald. Klykūnas. Iš Rumunijos fronto lietuvių karių gyvenimo // Mūsų žinynas. Kaunas, 1922, t. 3.

⁴ K. Škirpa. Kariuomenės kūrimo pirmos pastangos ir pirmos kliūtys // Ten pat. Kaunas, 1938, t. 3.

⁵ J. Byla. Lietuvių karių sąjūdis Rusijoje 1917–1919 m. // Karys, 1937, Nr. 37–38.

⁶ J. M. Laurinaitis. Lietuvių kariuomenės daigai // Karo archyvas. 1928, t. 4.

⁷ P. Gužas. Lietuvių pulkų steigimo komisijos veikla Smolenske 1917–1918 m. // Lietuvos aidas, 1937, rugsėjo 8; Lietuvių karių gyvenimas Rusijoje // Karys, 1928, Nr. 8.

⁸ P. Šernas. Lietuvių Atsargos batalionas Smolenske // Mūsų žinynas. 1922, t. 2.

⁹ J. Pupkys. Atskiras lietuvių batalionas // Ten pat, 1921, t. 1.

¹⁰ P. Ruseckas. Mūsų kariškosios dalys Rusuose // Ka- rys, 1928, Nr. 21–22.

¹¹ V. Steponaitis. Atskiras lietuvių batalionas // Mūsų žinynas, t. 2.

¹² K. Navakas. Sibiro lietuvių batalionas Vytauto Di- džiojo vardu // Ten pat, t. 3; I atskiras Sibiro lietuvių bata- lionas Vytauto Didžiojo vardu // Karys, 1937, Nr. 37–38.

¹³ J. Tomkus. Priežastys, dėl kurių žlugo Sibiro Lietu- vių batalionas Vytauto Didžiojo vardu // Mūsų žinynas. 1924, t. 7.

teikta nemažai vertingų duomenų apie lietuvių karių Rusijos armijoje, jų sąmonėjimą ir telki- mąsi į tautinius karinius dalinius, rengiamąsi or- ganizuotai su ginklu rankose grįžti į tėvynę ir padėti jai įtvirtinti nepriklausomybę.

1939 m. P. Linkevičius išleido stambią atsi- minimų knygą apie 1918–1919 m. Rusijoje vei- kusį jo vadovaujamą Sibiro Vytauto Didžiojo batalioną¹⁴, kurioje autorius smulkiai apibūdi- no jo susikūrimo, turiningos veiklos ir žlugi- mo aplinkybes.

Minėto bataliono veikla ir jo tragišku likimu domėjosi ir išėivijoje buvę lietuviai P. Dirkis¹⁵ ir J. Rūgis¹⁶. Tačiau didžiausias nuopelnas šioje srityje priklauso karo istorikams K. Ališaus- kui¹⁷ ir V. Statkui¹⁸, kurie savo stambiuose dar- buose šalia užsibrėžtų pagrindinių klausimų ne- mažai vietos skyrė ir lietuvių karo pabėgėlių bei karių gyvenimui ir veiklai Rusijoje Pirmojo pasaulinio karo metais apibūdinti.

Lietuvių pokario istorikai šia problema ma- žai domėjosi. Tiesa, kai kurie jų, kaip J. Ani- čas¹⁹, A. Gaigalaite²⁰, B. Vaitkevičius²¹ ir kt., tyrinėdami 1917 m. revoliucinius įvykius Ru- sijoje ir jų poveikį Lietuvai, savo darbuose pa- naudojo nemažai vertingos medžiagos lietuvių karo pabėgėlių bei karių veiklai nušviesti. Ta-

¹⁴ P. Linkevičius. Sibiro batalionas. Kaunas, 1939.

¹⁵ P. Dirkis. Sibiro batalionui 40 metų // Karys, 1959, Nr. 8.

¹⁶ J. Rūgis. Iš plk. K. Rumšos atsiminimų // Tautos praeitis. Čikaga–Roma, 1962. T. 1, kn. 4. Sibiro lietuvių batalionas 1918–1919 m. // Ten pat. Čikaga–Roma, 1961. T. 2, kn. 1.

¹⁷ K. Ališauskas. Kovos dėl Lietuvos nepriklausomy- bės 1918–1920. Čikaga, 1972. T. 1.

¹⁸ V. Statkus. Lietuvos ginkluotosios pajėgos 1918–1940 m. Čikaga, 1986.

¹⁹ J. Aničas. Lietuviai bolševikai spalio revoliucijos kovose. Vilnius, 1958.

²⁰ A. Гайгалайте. Советские литовские воинские формирования в 1917–1920 г. г. // Lietuvos TSR MA darbai. Vilnius, 1962. Serija A. T. 1 (12)

²¹ B. Vaitkevičius. Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918–1919 metais. Vilnius, 1967.

čiau, varžomi sovietinės cenzūros bei ideologijos, jie dažnai neišvengė tendencingo ir vienpusio tos medžiagos interpretavimo.

Lietuvai susigrąžinus nepriklausomybę, besidomintiems karo istorijos klausimais atsivėrė naujos galimybės. Šio straipsnio autorius, remdamasis Lietuvoje esančia archyvine medžiaga, taip pat tiek Rusijoje, tiek tarpukario Lietuvojeėjusia periodine spauda, tiesioginių to meto įvykių dalyvių memuarine literatūra ir kitais šaltiniais, 1992 m. paskelbė darbą apie lietuvių karių tautinį sąjūdį Rusijoje 1917–1919 m.²² Jo pirmajame skyriuje supažindinama su lietuvių karių tautiniu judėjimu Rusijos armijoje, Petrograde įkurtos lietuvių karių sąjungos veikla, įvykusių dviejų karių suvažiavimų darbu ir juose priimtais nutarimais, Smolenske įkurtos tautinių pulkų steigiamosios komisijos veikla ir kt. Antrajame skyriuje pagrindinis dėmesys skirtas lietuvių karinių dalinių (Atskirojo bataliono Vitebske, Lietuvių atsargos bataliono Smolenske, Atskirojo bataliono Rovne, Lietuvių dragūnų diviziono Valke, Vytauto Didžiojo bataliono Sibire ir 226-osios lietuvių lauko ligoninės Ungėnuose) organizavimui, jų įvairiapusei veiklai ir tragiškam žlugimui. Darbo pabaigoje pridėta 16 dokumentų priedų, kurie padeda geriau suvokti lietuvių karių tautinio sąmonėjimo procesą, jų pastangas įkurti karių sąjungą ir į ją telktis, taip pat pridėti karių suvažiavimų protokolai, priimtos rezoliucijos Lietuvos ateities bei tautinių dalinių steigimo klausimu ir kt. medžiaga.

Kartu reikia pažymėti, kad dėl šaltinių trūkumo iki šiol tyrinėtojams nepavyko visiškai atsakyti į keletą klausimų, iš kurių bene svarbiausi yra šie:

1. Tarpukario Lietuvoje kai kuriose memuarinio pobūdžio publikacijose teigiama, kad, nors po Spalio ginkluoto perversmo Rusijoje

bolševikai vykdė represijas, smarkią propagandą ir agitaciją, jiems nepavyko patraukti į savo pusę lietuvių karių ir kad perėjusių pas juos buvę tik vienetai. Tuo tarpu pokario istorikai savo publikacijose minėta tema tvirtino, kad tokių „susipratusių“ lietuvių, nuėjusių tarnauti bolševikams, buvę „daug“. Deja, nei vieni, nei kiti pagrįsti savo teiginių konkrečia dokumentine medžiaga neįstengė ar nenorėjo to padaryti.

2. Tiek tarpukario Lietuvoje, tiek išėivijoje daugelį tyrinėtojų domino (ir dabar tebedomina!) klausimas, kaip galėjo atsitikti, kad 1919 m., formuojant Vytauto Didžiojo batalioną Sibire, jo vadovybė priėmė į šį apie 100 iš Anglijos atvykusių ir bolševikus rėmusių lietuvių savanorių, kurie vėliau batalione įvykdė perversmą, nuginklavo jo karius ir nuvedė pas bolševikus.

Kelia nuostabą tas faktas, kad buvęs šio bataliono vadas karininkas P. Linkevičius, atsakingas už šio dalinio formavimą, anksčiau minėtoje atsiminimų knygoje vaizdžiai ir įdomiai aprašydamas turiningą bataliono gyvavimo laikotarpį, kažkodėl nenorėjo ar neišdrįso atvirai pasakyti visos tiesos.

Taigi ateities tyrinėtojams lieka uždavinys užpildyti šias ir kitas spragas, visų pirma bandant nukreipti žvilgsnį ir pastangas į šiandieninius Rusijos archyvus, žinoma, jeigu juose dar išlikusi dokumentinė medžiaga dominančiais klausimais.

2. Dėl Lietuvos ginkluotųjų pajėgų kūrimo 1918–1920 metais

Lietuvos kariuomenė buvo pradėta kurti nepaprastai sudėtingomis sąlygomis – įveikiant sunkius Pirmojo pasaulinio karo bei vokiečių okupacijos padarinius ir kovojant su gausiais vidaus ir ypač išorės priešais.

Nors šia tema archyvinės ir apskritai dokumentinės medžiagos išliko gana daug, tarpu-

²² V. Lesčius. Lietuvių karių tautinis sąjūdis Rusijoje 1917–1919 metais. Vilnius, 1992.

kario istoriografija negausi. Per visą nepriklausomos Lietuvos gyvavimo laikotarpį nebuvo parengta visumą apimančių darbų. Istorikai, kurių tuo metu buvo nedaug, šia problema mažai tesidomėjo. Prioritetas šioje srityje priklausė kariniams, visuomenės veikėjams, tiesioginiams to meto įvykių dalyviams ar liudininkams, kurių publikacijų padaugėjo minint pirmąjį, o vėliau ir antrąjį nepriklausomos Lietuvos valstybės ir jos kariuomenės gyvavimo laikotarpius. Tuo metu jau pagausėjo kvalifikuotų kariškių, besidominčių minėtais klausimais ir jų nušvietimu. Vienas iš pirmųjų autorių, bandžusių apžvelgti pradinis Lietuvos kariuomenės kūrimosi žingsnius, buvo karininkas L. Natkevičius. 1919 m. Niujorke išleistoje knygoje²³ jis populiariai, be nuodugnesnių apibendrinimų, panaudojęs daug iliustracijų, pateikė tuometiniam skaitytojui nemažai įdomių epizodų iš jaunos kariuomenės gyvenimo. Ši knyga turėjo svarbią auklėjamąją reikšmę bundančioje Lietuvoje.

Lietuvos kariuomenės kūrimosi kelią iki Nepriklausomybės kovų pabaigos fragmentiškai apžvelgė karinėje spaudoje tarpukario Lietuvoje aktyviai dalyvavęs karininkas J. M. Laurinaitis²⁴.

Pasirodė ir keletas stambesnių, apibūdinančių įvairių kariuomenės rūšių, karinių dalių ar įstaigų kūrimąsi ir veiklą, publikacijų. Pulkininkas leitenantas V. Vitkauskas, remdamasis dokumentine medžiaga, 1929 m. paskelbtame straipsnyje²⁵ apžvelgė pirmųjų pėstininkų pulkų formavimą bei jų augimą ir stiprėjimą per pirmąjį nepriklausomos Lietuvos dešimtmetį. Inžinierius vyresnysis leitenantas A. Šulcas tais pat metais knygelėje „Ryšių bataliono pirmasis

dešimtmetis 1919–1929“²⁶ išskyrė ir aptarė du jo gyvavimo laikotarpius: 1919 m. – užuomazgą bei pirmųjų darbų pradžią ir 1920 m. – atliktus didžiausius ir sunkiausius darbus vykusius Nepriklausomybės kovų metu. Verta dėmesio ir 1934 m. išleista knygelė, skirta prarandanos reikšmę kariuomenės rūsies – kavalerijos I husarų pulko 15 metų veiklos sukakčiai paminėti²⁷. Joje pateikta įdomios medžiagos apie šio pulko organizacinę veiklą ir stiprėjimą.

1930 m. pasirodė knyga, skirta Kauno miesto ir apskrities karo komendantūros veiklos dešimtmečiui (1919–1929)²⁸. Šiame V. Jurgelevičiaus redaguotame leidinyje randame nemažai vertingos medžiagos apie karinę įstaigą, kuri savo veikla daug prisidėjo prie kitų karinių dalių (batalionų, pulkų) bei įstaigų formavimo ir normalių darbo sąlygų valstybinėms įstaigoms sudarymo.

Iš anksčiau minėtų darbų išsiskiria 1939 m. pasirodžiusi knyga „Karo technikos dalių dvidešimtmetis 1919–1939“²⁹. Tai bene stambiausias ir brandžiausias tarpukario laikotarpiu technikos valdybos ir technikos dalių karininkų darbas, kuriame, naudojantis archyvine medžiaga ir kitais šaltiniais, išsamiai aprašoma ryšininčių, pionierių, automobilininkų, geležinkelininkų, šarvuotininkų, jūrininkų, šaulių ir ugniagesių veikla beveik per visą nepriklausomos Lietuvos gyvavimo laikotarpį, parodyti laimėjimai, analizuojami trūkumai, jų priežastys ir kt.

Kariuomenės kūrimo pradžioje kai kurių autorių darbuose ir karinės spaudos puslapiuose tiek respublikos, tiek karinės vadovybės adresu šalia teigiamų vertinimų neretai pasigirdavo

²⁶ *Inž. vyr. lt. A. Šulcas*. Ryšių bataliono pirmasis dešimtmetis 1919–1929. Kaunas, 1929.

²⁷ Husaras. I husarų Didžiojo Lietuvos Etmono Jonušo Radvilos pulko 15 m. gyvavimo sukakčiai paminėti / Red. *Gasėnas*. Kaunas, 1934.

²⁸ Kauno karo komendantūra 1919–1929. Kaunas, 1930.

²⁹ Karo technikos dalių dvidešimtmetis 1919–1939. Kaunas, 1939.

²³ *L. Natkevičius*. Lietuvos kariuomenė. Niujorkas, 1919.

²⁴ *J. M. Laurinaitis*. Kariuomenė // Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis. Kaunas, 1930, p. 160–173.

²⁵ *V. Vitkauskas*, Mūsų pėstininkai // Mūsų žinynas. 1928. T. 15.

ir aštrios kritikos. Antai Atsargos kario slapyvardžiu A. Bako spaustuvėje buvo išleista knygelė „Kaip Smetona–Voldemaras organizavo mūsų kariuomenę“³⁰. Joje autorius, remdamasis to meto aukšto rango karininkų publikacijomis karo mokslų žurnale „Mūsų žinynas“ ir kt. leidiniuose teigė, kad pirmasis Lietuvos vyriausybės vadovas prof. A. Voldemaras ir tuometinis Valstybės Tarybos pirmininkas A. Smetona nepagrįstai savinasi kariuomenės organizavimo darbą, nors faktiškai net kludę tai daryti, „savo vykdyta politika užtraukė daug nelaimių ant Lietuvos“, o paskui „išvažiavę į užsienius“. Todėl, jo manymu, minėti vadovai „turį atsakyti prieš tautą, kaip tų įvykių kaltininkai“³¹.

Tokie griežti kaltinimai atspindėjo itin sudėtingą tuometinę padėtį šalyje ir tam tikros visuomenės dalies, ypač karininkijos, aiškiai reiškiamą nepasitenkinimą Lietuvos vadovų vykdyta neefektyvia krašto gynybos organizavimo politika.

Iš viso to, kas anksčiau pasakyta, matyti, kad tarpukario lietuvių istoriografija, tyrinėjanti minėtą problemą, išties negausi. Dar mažiau šioje srityje buvo nuveikta sovietiniais metais. Dėl komunistinės ideologijos varžtų, mokslinės veiklos griežtos kontrolės mus dominančią problemą tyrinėti buvo neįmanoma. Daugelyje pokario istorikų darbų visaip buvo koneveikiamos 1918–1920 m. vyriausybės, šalies ginkluotosios pajėgos, joms lipdomos „kontrevoliucionierių“, „buržuazinių nacionalistų“, „parsidavėlių“, „buožių sūnelių“ ir kitokios etiketės, grubiai prasilenkiama su istorine tikrove, iškraipomi faktai ir pan.³²

³⁰ *Atsargos karys*. Kaip Smetona–Voldemaras organizavo mūsų kariuomenę. Kaunas [Išleidimo metai nenurodyti – V. L.].

³¹ Ten pat, p. 15–16.

³² Lietuvos TSR istorija. Vyr. red. J. Žiugžda. Vilnius, 1965. T. 3, p. 28–30, 37–41, 85, 98–100 ir kt.; Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža / Ats. red. R. Šarmaitis. Vilnius, 1971. T. 1, p. 333–338, 446–450, 460–462 ir kt.; J. Žiugžda. Lietuvių tautos kova dėl Tarybų valdžios 1918–1919 m. Vilnius, 1948 ir kt.

Sovietiniais metais pasirodė keletas darbų mus dominančia tematika, kurių pagrindinis uždavinyus buvo kiek įmanoma diskredituoti šalies ginkluotąsias pajėgas ir jų vadovybę visuomenės akyse. Antai net keleto istorikų dėmesį patraukė Kauno igulos kareivių sukilimas 1920 m. Ignoruodami daugelio archyvinių dokumentų turinį ir minėto sukilimo istoriografijos pradininku laikydami bolševiką V. Mickevičių-Kapsuką, šie istorikai³³ savo darbuose panaudotą medžiagą labai tendencingai interpretavo.

Sunkiais Lietuvai 1918–1920 m. jos politiniai bei kariniai veikėjai, plėsdami ryšius su Vakarų šalimis, tikėjosi iš jų gauti ir tam tikrą karinę paramą. Kilusios idėjos – sudaryti iš lietuvių kilmės amerikiečių karinius dalinius ir juos pasiųsti į Lietuvą – realizavimą savo darbuose trumpai aptarė R. Šarmaitis³⁴, A. Andrejevas³⁵, K. Navickas³⁶ ir L. Kapočius³⁷. Keliolikos inžinierių iš Vakarų šalių atvykimą į Lietuvą ir gautą tam tikrą ginklų, amunicijos ir įvairių medžiagų kiekį, už kurį Lietuvos vyriausybė per keletą velesnių metų turėjo sumokėti, minėti autoriai tendencingai įvertino kaip tų šalių intervenciją prieš Lietuvos darbo žmones (!). Šią klaidą devintajame dešimtmetyje tam tikru masu atitaisė istorikai A. Eidintas³⁸ bei J. Skirius³⁹,

³³ Didysis Lietuvos kareivių sukilimas, parašė Revoliucijos kareivis (V. Kapsukas), 1924; J. Jurginis. Kauno igulos kareivių sukilimas 1920 m. Vilnius, 1955; J. Komodaitė, P. Štaras. Kauno igulos kareivių sukilimas 1920 metais // Revoliucinis judėjimas Lietuvoje / Red. R. Šarmaitis. Vilnius, 1957, p. 304–313.

³⁴ R. Šarmaitis. Amerikos–Anglijos imperialistų intervencija Lietuvoje 1918–1920 m. Vilnius, 1955.

³⁵ A. M. Андреев. Борьба литовского народа за советскую власть (1918–1919 г. г.). Москва, 1954.

³⁶ K. Навицкас. Литва и Антанта. Вильнюс, 1970.

³⁷ L. Kapočius. Senoji išeivija ir Lietuva. Vilnius, 1981.

³⁸ A. Eidintas. Amerikos lietuvių brigados formavimas 1919–1920 m. // Jaunųjų istorikų darbai. Vilnius, 1984, t. 5, p. 149–152.

³⁹ J. Skirius. Lietuvių buržuazijos politinių grupuočių mėginimai užmegzti santykius su JAV valdžia 1917–1919 m. // Lietuvos TSR MA mokslo darbai. Istorija. Vilnius, 1987, t. 28, p. 80–96.

kurie savo publikacijose, besiremiančiose archyviniais dokumentais bei kitais šaltiniais, objektyviai įvertino tuometinę padėtį.

Sovietų valdomoje Lietuvoje nesant jokių galimybių parengti ir išleisti darbų apie ginkluotųjų pajėgų sukūrimą, jų vaidmenį tiek Nepriklausomybės kovose, tiek tarpukariu, šio darbo ėmėsi išėivijoje atsідūrę lietuvių karo istorikai. Vienas iš šio darbo pradininkų buvo Lietuvos kariuomenės pulkininkas leitenantas K. Ališauskas, kuris 1972 m. Čikagoje išleistoje knygoje apie Nepriklausomybės kovas⁴⁰ nemažai vietos skyrė ir kariuomenės dalių bei karinių įstaigų steigimui ir jų veiklai.

Kitas buvęs nepriklausomos Lietuvos karininkas V. Statkus, karo audrų iš tėvynės taip pat nublokštas į JAV, 1986 m. išleistoje storoje knygoje⁴¹ apžvelgė tarpukario Lietuvos ginkluotųjų pajėgų kūrimosi kelią, jų struktūrą, jos kitimą ir plėtotę. Gaila, kad šie klausimai minėtoje knygoje nagrinėjami atsietai nuo kintančio tuometinio politinio Lietuvos gyvenimo. Pažymint šio darbo didelę istorinę vertę, visgi reikia konstatuoti, kad jis parengtas remiantis tik jau anksčiau nepriklausomoje Lietuvoje išėjusiais leidiniais ir emigracijoje buvusių veteranų, daugiausia karių, atsiminimais. Dėl visiems gerai suprantamų priežasčių archyviniai dokumentai ir kiti svarbūs šaltiniai autoriui nebuvo prieinami, todėl knygoje nepanaudoti. Stokodamas tokios medžiagos, jis daugelį atvejų savo darbe negalėjo nuosekliai ir ryškiai parodyti viso nagrinėjamo laikotarpio įvykių dinamikos ir buvo priverstas apsiriboti tik tam tikrų faktų analize.

Vertingų minčių apie lietuvių pastangas organizuoti savąją kariuomenę randame ir Pr. Čepėno 1986 m. Čikagoje išleistos „Naujųjų laikų Lietuvos istorijos“ antrame tome⁴².

⁴⁰ K. Ališauskas. Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės 1918–1920. T. 1.

⁴¹ V. Statkus. Lietuvos ginkluotosios pajėgos 1918–1940 m.

⁴² Pr. Čepėnas. Naujųjų laikų istorija. Čikaga, 1986. T. 2.

Sugriuvus sovietinei imperijai ir Lietuvai su-sigrąžinus nepriklausomybę, besidomintiems karo istorijos klausimais atsivėrė naujos gali-mybės. Tapo prieinami turtingi šalies archyvų fondai ir kiti informacijos šaltiniai. Domėjima-sis jais labai padidėjo. Greit pasirodė ir įvairių leidinių. Dar 1989 m. istorikas H. Šadžius pa-skelbtame straipsnyje „Vasario 16-oji“⁴³, nagrinėdamas 1918–1920 m. Lietuvos valsty-bės atkūrimo problemas, aptarė ir kai kuriuos svarbius kariuomenės kūrimo klausimus. G. Surgailis publikavo Lietuvos ginkluoto-sioms pajėgoms tarpukario laikotarpiu vado-vavusių aštuonių kariuomenės vadų gyvenimo aprašymus⁴⁴ ir straipsnių karine tematika. Is-torikas A. Anušauskas 1993 m. išleistoje kny-goje⁴⁵ pateikė nemažai įdomios medžiagos apie slaptosios tarnybos veiklą kuriamoje Lietuvos kariuomenėje. V. Jankauskas 1998 m. išleido vertingą darbą apie nepriklausomos Lietuvos ginkluotosiose pajėgose tarnavusių generolų ka-rinę veiklą⁴⁶. Gaila, kad autorius, remdamasis gausia archyvine medžiaga bei kitais šaltiniais, savo darbe jų nenurodė ir nekomentavo.

Šio straipsnio autorius, ištyręs daugybę ar-chyvinių dokumentų ir kitų šaltinių, 1998 m. išleistoje monografijoje⁴⁷, aptardamas sudėtin-gas jaunos Lietuvos valstybės, atgavusios ne-priklausomybę, gyvenimo vidaus ir išorės są-lygas, apžvelgė Lietuvos Valstybės Tarybos, pirmųjų vyriausybių, Krašto apsaugos minis-terijos ir jos štabo praktinę veiklą sprendžiant krašto apsaugos organizavimo reikalus, patei-

⁴³ H. Šadžius. Vasario 16-oji // XX amžius: Lietuvos valstybingumo problemos. Kaunas, 1990. P. 14–30.

⁴⁴ G. Surgailis. Lietuvos kariuomenės vadai. Vilnius, 1992; Lietuvos kariuomenės sukūrimas // Lietuvos isto-rijos skaitiniai kariam. Vilnius, 1993. P. 161–170.

⁴⁵ A. Anušauskas. Lietuvos slaptosios tarnybos (1918–1940). Vilnius, 1993.

⁴⁶ V. Jankauskas. Nepriklausomos Lietuvos genero-lai. Vilnius, 1998. T. 1.

⁴⁷ V. Lesčius. Lietuvos kariuomenė 1918–1920. Vil-nius, 1998.

kė visų besikuriančių kariuomenės rūšių kari-
nių dalinių bei įstaigų istoriją, parodė jų kieky-
binį ir kokybinį augimą bei stiprėjimą.

Pastaruoju metu Lietuvos kariuomenės kū-
rimosi istorija imta domėtis ir užsienyje.
1999 m. lenkų istorikas V. Rezmeris, remda-
masis Lenkijos, Rusijos ir Lietuvos archyvų
fondais bei istorine literatūra, išleido knygą
apie Lietuvos karo aviaciją 1919–1940 m.⁴⁸
Šiame darbe daug informacinės medžiagos,
reikšmingų priedų ir kt. Minėta tema taip pat
domisi ir Izraelyje gyvenantis tyrinėtojas
M. Bukmanas.

Įsigilinti į ginkluotųjų pajėgų organizavimo
eigą padeda ir vertingas šaltinis – tarpukario
Lietuvoje bei išėivijoje ėjusi karinė spauda. Tie-
sa, joje dominuoja didesnės ar mažesnės ap-
imties ir vertės memuarinio pobūdžio publika-
cijos, kurių autoriai paprastai buvo pirmųjų
karinių dalių ar įstaigų organizatoriai, vadovai
ir pan., jų dauguma jų vėlesniais metais tapo
aukšto rango karininkais, valstybinių įstaigų
valdininkais, visuomenės veikėjais, o dalis, iš-
kilus bolševikų grėsmei, atsidūrė išėivijoje. Iš
jų paminėtini J. Čaplikas⁴⁹, J. Kubilius⁵⁰,
A. Ružancovas⁵¹, M. Velykis⁵², V. Grigaliūnas-
Glovackis⁵³, J. M. Laurinaitis⁵⁴, V. Steponai-

⁴⁸ W. Rezmer. Litewskie lotnictwo wojskowe 1919–1940. Torun, 1999.

⁴⁹ J. Čaplikas. Pirmi Lietuvos kariuomenės kūrimo žingsniai // Mūsų žinynas, t. 1.

⁵⁰ J. Kubilius. Atsiminimai iš pirmųjų kariuomenės kūrimosi metų // Ten pat, 1923, t. 5. Atsiminimai iš pirmųjų dienų Ukmergės atskiro bataliono kūrimosi // Karys, 1929, Nr. 28; Savojoj kariuomenėj // Karo archyvas. 1938, t. 10.

⁵¹ A. Ružancovas. Gudų kariuomenės dalys Lietuvoje // Mūsų žinynas, t. 1.

⁵² M. Velykis. Iš nesenos praecites // Ten pat, 1923, t. 4.

⁵³ V. Grigaliūnas-Glovackis. Mano atsiminimai // Ten pat, 1923, t. 5.

⁵⁴ J. M. Laurinaitis. Pirmieji organizaciniai pasitari-
mai // Ten pat; Terminologijos darbai mūsų kariuomenė-
je 1917–1923 // Ten pat, 1924, t. 6.

tis⁵⁵, P. Gužas⁵⁶, K. Navakas⁵⁷, K. Škirpa⁵⁸,
A. Vasiliauskas⁵⁹, Pr. Vaiciuška⁶⁰, E. Gaiduke-
vičius⁶¹, A. Budreckis⁶², R. Liormananas⁶³ ir kt.

Geriau suvokti minėtą problemą padeda ir
stambesni memuarinio pobūdžio darbai. Čia vi-
sų pirma paminėtina 1929 m. pasirodžiusi
St. Butkaus redaguota Lietuvos kariuomenės
kūrėjų – savanorių knyga „Savanoris 1918–
1920“⁶⁴. Joje spausdinami daugelio karių atsi-
minimai apie pirmąsias kariuomenės kūrimo
dienas, formuotas karines dalis ir kt.

1978 m. Bruklyne, JAV, išleista atsiminimų
knyga apie spalvingą asmenybę, labai veikliai
pasireiškusių Lietuvos nepriklausomybės prad-
džioje – generolą P. Plechavičių⁶⁵. Knygoje pa-
rodyta, kaip šis karininkas jau 1918 m. Žemai-
tijoje organizavo savo dalinius, partizanus,
kurių jėgomis apvalė kraštą nuo banditų, plėši-
kų, bolševikų ir bermontininkų, o ilgainiui tapo
lietuvių kovų dėl laisvės, ryžtingumo, išsver-
mės ir karingumo simboliu.

1983 m. P. Gudelis Čikagoje išleido Joniškėlio apskrities partizanų atsiminimus⁶⁶. Šioje

⁵⁵ V. Steponaitis. Pirmieji projektai // Karo archyvas. 1926, t. 3.

⁵⁶ P. Gužas. Atsiminimai apie pirmąsias kariuome-
nės kūrimosi dienas // Mūsų žinynas, t. 5; Atsiminimai iš
Kauno karo komendantūros dienų 1919 m. sausio–kovo
mėn. // Karo archyvas. 1925, t. 1.

⁵⁷ K. Navakas. Lietuvos kariuomenės aprūpinimas Ne-
priklausomybės karo metu // Mūsų žinynas, 1932, t. 22.

⁵⁸ K. Škirpa. Kariuomenės kūrimo pirmos pastangos
ir pirmos klūtyus // Ten pat, t. 35.

⁵⁹ A. Vasiliauskas. Žemaičių batalionas // Karo archy-
vas. 1937, t. 8.

⁶⁰ Pr. Vaiciuška. Kaip kūrėsi Krašto apsaugos ministe-
rijos sanitarijos skyrius // Mūsų žinynas. 1938, Nr. 11–12.

⁶¹ E. Gaidukevičius. Atsiminimai iš tarnybos 1-me
gudų pėst. pulke // Karo archyvas, t. 10.

⁶² A. Budreckis. Lietuvos kariuomenės kūrimasis //
Karys, 1963, Nr. 9.

⁶³ R. Liormananas. Atsiminimai apie Krašto apsaugos
ministerijos organizavimo pradžią 1918–1919 m. // Ten
pat. 1965, Nr. 4.

⁶⁴ Savanoris 1918–1920. Kaunas, 1929.

⁶⁵ Gen. Povilas Plechavičius. Bruklynas, 1978.

⁶⁶ Joniškėlio apskrities partizanų atsiminimai. Čika-
ga, 1983.

knygoje pateikiama daug įdomios ir vertingos medžiagos apie partizanų organizavimąsi minėtoje apskrityje ir už jos ribų 1918–1919 m., apie jų indėlį į kovas dėl Lietuvos nepriklausomybės įtvirtinimo.

3. Dėl Nepriklausomybės kovų nušvietimo istorinėje literatūroje

1918–1920 m. vykusios Nepriklausomybės kovos – vienas iš audringų, tačiau iki šiol mažai tetrynėtų kuriamos Lietuvos kariuomenės istorijos reiškinii. Reikia pažymėti, kad tarpukario istorikai, kariniai veikėjai ar visuomenės atstovai išsamios, tuo metu nesunkiai prieinamais gausiais šaltiniais besiremiančios nepriklausomybės kovų istorijos parengti nesukubo. Daugiausia buvo apsiribota didesnės ar mažesnės apimties straipsnių, apžvalgų publikavimu karinėje spaudoje. Pirmieji tų straipsnių autoriai buvo betarpiški kovų su rusų bolševikais dalyviai ar karinių dalių štabuose dirbę karininkai. Iš jų visų pirma paminėtini J. Urbšys⁶⁷, V. Steponaitis⁶⁸, S. Žukaitis⁶⁹, J. Vidugiris⁷⁰, K. Ališauskas⁷¹, A. Vasiliauskas⁷² ir kt. Jų straipsniuose dažniausiai buvo aprašomos

kurios nors kautynės ar jų epizodai, kartais remiantis atitinkamais dokumentais – brigadų, pulkų ar batalionų vadų operatyviniais įsakymais, pranešimais, telefonogramomis ir pan.

Apie antrojo Lietuvos valstybės priešo – bermontininkų atsiradimą, jų tikslus, veiklą mūsų krašte ir kovas su jais reikšmingą ir įdomų straipsnį paskelbė anksčiau minėtas Krašto apsaugos ministerijos generalinio štabo literatūros skyriaus viršininkas kapitonas V. Steponaitis, pateikdamas jį skaitytojui kaip „medžiagą istorijai“⁷³. Ši straipsnį reikėtų vertinti kaip vieną iš pirmųjų rimtesnių mokslinių tyrinėjimų karine tematika vos pasibaigus Nepriklausomybės kovoms. Gaila, kad jo autorius, pateikęs gausią ir vertingą medžiagą, daugeliu atveju nenurodė šaltinių, kuriais rėmėsi minėtame darbe.

Tarpukario Lietuvoje pasirodė keletas reikšmingų publikacijų ir apie lietuvių santykius su pietiniais kaimynais lenkais, peraugusius ilgai trukusį ginkluotą konfliktą. Iš tokių darbų visų pirma savo brandumu ir minties logika išsiskiria J. Urbšio straipsnis⁷⁴. Jame autorius, remdamasis konkrečiais faktais, įtikinamai parodo, kaip atkūrus nepriklausomą Lietuvos valstybę, dėl lenkų vykdytos imperialistinės politikos tiek Vilniaus, tiek visos Lietuvos atžvilgiu ir dėl sąjungininkų šališkumo susidarė labai paini tarpvalstybinė situacija, iš kurios išėities nerasta nei užsitęsusiame lietuvių ir lenkų derybose, nei Tautų Sąjungoje, todėl prieita prie aktyvių ir sunkių karinių veiksmų.

J. Rainio 1936 m. išleistoje knygoje „P. O. W (Polska organizacja wojskowa) Lietuvoje“⁷⁵, remiantis gausia dokumentine me-

⁶⁷ J. Urbšys. Pirmosios mūsų kariuomenės operacijos (schematinė mūsų kariuomenės kovos veiksmų apžvalga iš laikotarpio 1919 m. vasario mėn. 1 d.–balandžio mėn. 30 d. // Mūsų žinynas, t. 1, Nr. 2, p. 87–95; Panevėžio operacija (1919 m. gegužės mėn. 17–23 d.) // Ten pat, Nr. 3, p. 92–105. Dar iš Panevėžio bataliono veikimo 1919 metais (bolševikų fronte nuo birželio 1 d. iki liepos 6 d.) // Ten pat, 1925, t. 8, p. 482–496.

⁶⁸ V. Steponaitis. Paskutinės operacijos bolševikų fronte // Mūsų žinynas, t. 1, Nr. 3, p. 106–125; Epizodai iš Panevėžio operacijos // Ten pat, t. 8, Nr. 23, p. 285–296.

⁶⁹ S. Žukaitis. Panevėžio atvadavimas iš bolševikų 1919 m. // Karo archyvas. 1929, t. 5, p. 198–222.

⁷⁰ J. Vidugiris. Kupiškio operacija 1919 m. gegužės 26–31 d. // Ten pat, 1935, t. 6, p. 78–95.

⁷¹ K. Ališauskas. Pirmieji Nepriklausomybės kovų ypatumai // Karys. 1939, Nr. 36, p. 1049–1051.

⁷² A. Vasiliauskas. Žaslių–Daugų operacija 1919 m. balandžio 2–8 d. // Karo archyvas. 1940, t. 12, p. 183–211.

⁷³ Kpt. V. Steponaitis. Bermontininkai Lietuvoje (Medžiaga istorijai) // Mūsų žinynas, t. 1, Nr. 1, p. 76–98; Nr. 2, p. 50–77.

⁷⁴ J. Urbšys. Medžiaga Vilniaus ginčo diplomatinei istorijai // Ten pat, 1930, t. 19, p. 257–272; 1931, t. 21, p. 265–294.

⁷⁵ J. Rainys. P.O.W. (Polska organizacja wojskowa) Lietuvoje. Kaunas, 1936.

džiaga, visų pirma armijos teismo byla, nusakomi vienos iš kelių mūsų krašte aktyviai veikusių ir lenkų aukščiausios vadovybės remtos slaptosios lenkų karinės organizacijos (POW) tikslai, uždaviniai ir bandymai 1919 m. rugpjūčio pabaigoje suduoti Lietuvos nepriklausomybei lemiamą smūgį. Apie šios organizacijos priešvalstybinę veiklą savo knygelėje rašė ir M. Šalčius⁷⁶.

1919–1920 m. Suvalkijoje vykusias lietuvių ir lenkų kovas aprašė karininkas Tarasovas⁷⁷. Pasinaudojęs generalinio štabo ir kai kurių kariuomenės dalinių archyvais ir dalyvių atsiminimais, jis fragmentiškai apibūdino pirmuosius ginkluotus susirėmimus bei lemtingas Gardino, Augustavo, Seinų ir Beržininkų–Druskininkų karines operacijas.

Tuometiniais lietuvių ir lenkų santykiais, peraugusiais į karinį konfliktą, domėjosi ir lenkų istorikai. Reikia pažymėti, kad daugelis tarpukario laikotarpio lenkų autorių publikacijų yra poleminių-propagandinio pobūdžio. Jose tie santykiai buvo vaizduojami turint visas žinomas lenkų tendencijas ir nevenigiant tam tikrų istorinių faktų iškraipymo. Bandydami įrodinėti Vilnių esant antrąja Lenkijos sostine, o Vilniaus kraštą ir kai kurias kitas Lietuvos teritorijas – etninėmis lenkų žemėmis(!), jie visokiais būdais stengėsi pateisinti Lietuvos teritorijų užėmimo politiką. Aprašydami tuo metu vykusias lietuvių ir lenkų kovas jie paprastai pervertino savo laimėjimus, visaip menkindami ir niekindami Lietuvos ginkluotąsias pajėgas. Tokios tendencijos ypač ryškios B. Valigoros⁷⁸, M. Michnievič-Hetmano⁷⁹ ir kt. autorių publikacijose.

1938 m. lenkų pulkininkas J. Smolenskis, remdamasis gausia tiek lenkų archyvuose, tiek Lietuvoje sukaupia medžiaga, paskelbė didelį (500 p.) ir išsamų darbą apie 1920 m. rugsėjį vykusias lenkų ir lietuvių kovas Suvalkijoje⁸⁰. Lietuvių ir lenkų kivičio priežastimi ir pradžia laikydamas XIX a. antroje pusėje prasidėjusį tautinį lietuvių sąjūdį⁸¹, jis savo dviejų dalių knygoje gana tiksliai apibūdino tuometinę lenkų ir lietuvių karinę padėtį, jų turėtas ginkluotąsias pajėgas, detalai aprašė pirmuosius nedidelius susirėmimus, o baigė karinėmis operacijomis bei 1920 m. spalio 7 d. pasirašyta Suvalkų sutartimi.

Nauju požiūriu į ano meto Lietuvos ir Lenkijos politinius-diplomatinius santykius išsiskiria 1966 m. išleista lenkų istoriko P. Losovskio monografija⁸². Be to, kad joje pateikta daug naujos dokumentinės medžiagos, ypač pažymėtinos autoriaus pastangos išlikti objektyviam. Pavyzdžiui, kitaip nei daugelis kitų lenkų autorių, P. Losovskis, remdamasis konkrečiais dokumentais, parodė J. Pilsudskio vadovaujamos Lenkijos darytas Lietuvai skriaudas.

Knygos autorius aptarė lietuvių ir lenkų politinio ginčo kilmę, bandymus derybomis išspręsti ginčytinus klausimus, POW 1919 m. vasarą rengtą sukilimą, turėjusį nušalinti Lietuvos vyriausybę ir jos vietoje pastatyti kitą, kuri būtų nuvedusi Lietuvą į federaciją su Lenkija, pastarosios pastangas apsupti Lietuvą, mėginant į šį planą įtraukti Latviją, lietuvių ir lenkų diplomatinius ir karinius veiksmus 1920 m. liepą–rugsėį, taip pat atskleidžia generolo L. Želigovskio avantiūros esmę ir J. Pilsudskio vadovaujantį organizacinį vaidmenį joje.

⁸⁰ J. Smolenski. Walki Polsko–Litewskie na Suwalszczyźnie we wrzesniu 1920 r. Warszawa, 1938.

⁸¹ Ten pat, p. 10.

⁸² P. Lossowski. Stosunki polsko–litewskie w latach 1918–1920. Warszawa, 1966.

⁷⁶ M. Šalčius. Lenkų sąmokslas Lietuvoje. Čikaga, 1921.

⁷⁷ Vyr. Itn. Tarasovas. Marijampolės grupės operacijos (1919–1920 m.) // Karo archyvas, t. 3, p. 225–257.

⁷⁸ B. Valigora. Kaip gen. Želigovskis užėmė Vilnių // Mūsų žinynas, t. 21, p. 321–356.

⁷⁹ M. Michnievič-Hetman. Vilniaus kavalerijos brigados reidas Kėdainių kryptimi // Ten pat, 1926, t. 10, p. 48–58.

Stengdamasis išlikti objektyvus, autorius kartais visgi nuklysta į šališkumą. Antai, pripažindamas Seinų krašto lietuviškumą, jis pateisina demarkacinę liniją, kurią nustačius, Lenkijos pusėje pasiliko Seinų–Punsko apylinkių lietuviai ir kt.

Po Antrojo pasaulinio karo sovietinėje Lietuvoje apie 1918–1920 m. įvykius pasirodė nemaža brošiūrų, žurnalų ir laikraščių straipsnių. Visų jų autorių tikslas buvo „įrodyti“, kad plačiosios lietuvių tautos masės visą laiką siekusių sovietinės santvarkos, o Nepriklausomybės laikotarpis (1918–1940 m.) tebuvus „buržuazinės diktatūros“ laikotarpis. 1918 m. vasario 16 d. Nepriklausomybės deklaraciją stengtasi visiškai ignoruoti. Pokario Lietuvos istorikai negalėjo atsižadėti vienos dogmos, būtent kad istorinis procesas neišvengiamai turįs vesti visas tautas socializmo ir komunizmo kryptimi ir kad sovietinė sistema esanti geresnė ir tobulesnė už kiekvieną kitą. Dominuojant sovietinio patriotizmo, kurio vardu buvo pridengtas rusiškas nacionalizmas, tendencijai reikėjo įrodinėti, kad didžioji rusų tauta visada buvusi teisinga ir kad kiekvienos kitos tautos kelias yra tik su ja. Bet koks nukrypimas nuo to kelio reiškė buržuazinio nacionalizmo puoselėjimą. O tai jau buvo didelis nusikaltimas.

Įdomu pažymėti, kad patys lietuviai kurį laiką nepajėgė ar tiesiog nesiėmė rašyti, kaip lietuvių tauta 1918–1919 m. kovojusi už sovietinę valdžią. Vienas iš pirmųjų autorių, bandžiusių „įrodyti“, kad Lietuvos „darbo žmonės“ kalbamuoju laikotarpiu tekovoję už sovietų valdžią savo krašte ir jos tetroškę, buvo jau anksčiau minėtas rusas A. Andrejevas⁸³. Nors jo darbas parengtas visiškai nesupažinus su Lietuvoje esančia archyvine medžiaga bei kitais šaltiniais ir jame pasikliauta vien propagandinės pakraipos komunistine literatūra bei spau-

⁸³ A. M. Андреев. Борьба литовского народа за советскую власть (1918–1919 г. г.).

da, istorikai J. Žiugžda ir D. Fainhauzas jį nepaprastai išliaupsino ir pavadino „įdomiu tyrinėjimu“, kuriame parodyta „Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos milžiniška reikšmė lietuvių tautos išsivaduojamojoje kovoje“⁸⁴.

Vėlesniais sovietiniais metais spaudoje šia tema pasirodė daugybė valdžios ideologų perfiltruotų „mokslinių“ straipsnių⁸⁵ bei dokumentų rinkinių⁸⁶, monografijų⁸⁷, akademiinių leidinių⁸⁸ ir kt. darbų. Visus juos galima apibūdinti keliais sakiniais. Paprastai šie darbai buvo rengiami spaudai pagal bendrą Sovietų Sąjungai privalomą schemą, kuria remiantis viešumai galėjo būti naudojama tik tokia istorinė medžiaga, kuri tiesiogiai padėjo Komunistų partijos interesų propagandai. Sovietams istorija ir toliau buvo priemonė savo imperialistiniams tikslams siekti. Su tokia sąmoninga atrankos tendencija 1958 m. buvo išleistas Lietuvos TSR istorijos šaltinių III tomas, skirtas 1917–1919 m. įvykiams. Jame šaltiniai atrinkti stebėtinai vienašališkai. Tą patį galime pasakyti ir apie 1961 m. išleistą tų šaltinių IV tomą, apimančią 1919–1940 m. Atiduodami duoklę klasių kovos istorijai, leidėjai ir šį kartą tesiekė iškelti „liaudies valią“ nuo 1917–1918 m. turėti savajame krašte sovietinę santvarką.

Tačiau jų teiginiai, kad tuo metu visa Lietuva buvusi apimta bolševikinės revoliucijos sąjūdžio, iš piršto išlaužti. Gyventojų nuotaikos Lietuvoje daugiausia buvo kaip tik visai priešingos. Nors ir negausūs lietuvių savanorių būriai, daugumos gyventojų remiami, pajėgė ap-

⁸⁴ Вопросы истории. Москва. 1955, № 8, с. 168–171.

⁸⁵ Revoliucinis judėjimas Lietuvoje; Proletarinė revoliucija Lietuvoje / Red. B. Vaitkevičius. Vilnius, 1960.

⁸⁶ Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. Vilnius, 1958. T. 3; 1961. T. 4; Борьба за советскую власть в Литве в 1918–1920 г. г. Вильнюс, 1967.

⁸⁷ B. Vaitkevičius. Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918–1919 metais; P. Vitkauskas. Lietuvos tarybų respublikos sukūrimas 1918–1919 metais. Vilnius, 1978.

⁸⁸ Lietuvos TSR istorija, t. 3; Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža, t. 1.

siginti nuo bolševikų invazijos. Autoriams, susipažinusiems su to meto dokumentais, turėjo būti žinoma, kad daugiausia tie savanoriai kaip tik ir buvo vargingi bežemiai, mažžemiai ir kiti varguoliai. Tai patvirtina ir vyriausybės viešas, įsakmus pažadas aprūpinti savanorius žeme. Tas pažadas, apgynus nepriklausomybę, buvo ištesėtas. Be to, tuomet jau buvo sugrįžę iš Rusijos dešimtys tūkstančių pabėgėlių ir evakuotųjų, kurie ten pergyveno bolševikų revoliuciją ir paragavo jų sukurtame „rojuje“ darbininkams iškepto „pyrago“. Todėl nereikia nė aiškinti, kodėl jie tapo patikimais ir labai įtikinančiais antibolševikiniais propagandistais savo gimtajame krašte.

Visgi, neatsižvelgdami į realią tikrovę, ar tiesiog nenorėdami jos matyti, kai kurie istorikai Raudonosios armijos durtuvais 1918–1919 m. atneštą sovietų valdžią ir toliau aiškino „socialistinės revoliucijos“ ir net „pilietinio karo“ vyksmu Lietuvoje, lietuvių tautos ir jos kariuomenės pasipriešinimą pavergėjams bolševikams – kontrevoliucija⁸⁹, o Vakarų valstybių suteiktą materialinę paramą atsikuriančiai Lietuvos valstybei, jos organizuojamai kariuomenei bei keliolikos pakviestų ir atvykusių instruktorių patarimus kariuomenės vadovybei – tų šalių, visų pirma JAV ir Anglijos, vykdoma „intervencija“ ir pan.⁹⁰

Suprantama, kad tokiais šių autorių teiginiais Lietuvoje mažai kas patikėjo. Jų darbai visuomenės pagarbos nesulaukė.

Daugelyje pokario istorikų darbų rašyta ir apie 1920 m. liepos 12 d. sudarytą Lietuvos ir Sovietų Rusijos sutartį, kuria remiantis Lietu-

vai buvo pripažintas Vilnius ir Vilniaus kraštas. J. Žiugžda, analizuodamas šios sutarties pasirašymo priežastis, ypač akcentavo Lietuvos „liaudies masių reikalavimus“ minėtą sutartį pasirašyti⁹¹. J. Jurginis, aptardamas tuometinius Lietuvos ir Sovietų Rusijos santykius, savo darbe siekė parodyti Lietuvos valdančiųjų sluoksnių „reakcinę poziciją“ šios sutarties atžvilgiu⁹². K. Navickas įrodinėjo, kad Vakarų valstybių vadovai norėjo sutrukdyti Lietuvos vyriausybei pasirašyti minėtą sutartį su Sovietų Rusija⁹³.

Objektyviau į šią problemą pažvelgė R. Žepkaitė. Ištyrinėjusi gausią archyvinę medžiagą, visų pirma Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerijos dokumentus bei kitus šaltinius, savo darbe⁹⁴ ji aptarė Sovietų Rusijos poziciją Vilniaus klausimu, detalai nušvietė pačią derybų eigą, išryškindama Vilniaus miesto ir viso Vilniaus krašto grąžinimo Lietuvai reikšmę. Pažymint daugelį teigiamų šio darbo ypatybių, kartu reikia konstatuoti, kad jo autorė kai kuriais atvejais negalėjo išvengti vienpusių tuometinės Lietuvos vyriausybės vertinimų.

Sovietiniu laikotarpiu kovų su bermontininkais problema didesnio tyrinėtojų dėmesio nesulaukė. Apie bermontininkų avantiūrą trumpai teužsiminta Lietuvos TSR istorijos III tome⁹⁵. Nors 1919 m. vasarą bermontininkams įsiveržus į Lietuvą negausi jos kariuomenė dar tebekovojo su kitu stipriu priešu – bolševikais prie

⁹¹ J. Žiugžda. Lietuvos darbo žmonių kova prieš imperialistų siekimus paversti Lietuvą antitarybinį placdarmu // Lietuvos TSR istorija, t. 3, p. 316–320.

⁹² J. Jurginis. Antantės imperialistų ir lietuviškosios buržuazijos ryšiai, atplėšiant Vilnių nuo Lietuvos // LTSR MA žinytas. Vilnius, 1950. T. 6.

⁹³ K. Navickas. Lietuvių tauta broliškoje Tarybų Sąjungos tautų šeimoje. Vilnius, 1958; Lenininės nacionalinės politikos istorinė reikšmė lietuvių tautai. Vilnius, 1960.

⁹⁴ R. Žepkaitė. Lietuvos–Tarybų Rusijos taikos sutartis ir Vilniaus klausimas // Lietuvos TSR MA darbai. Vilnius, 1963. Serija A. T. 2 (15), p. 107–120.

⁹⁵ Lietuvos TSR istorija, t. 3, p. 100–104.

⁸⁹ B. Vaitkevičius. Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918–1919 metais.

⁹⁰ R. Šarmaitis. Amerikos–Anglijos imperialistų intervencija Lietuvoje 1918–1920 m.; D. Fainhauzas. Lietuvos liaudies kova prieš amerikinius–angliškuosius interventus 1918–1919 metais // Vilniaus valstybinio universiteto mokslo darbai. 1954. T. 4, p. 84–109; K. Навицкас. Литва и Антанта.

Dauguvos upės krantų ir veikti dviem frontais jėgų neturėjo, autorius, neradęs reikalo objektyviai apibūdinti tuometinę realią padėtį krašte, leido sau vien apkaltinti Lietuvos „buržuazinę valdžią“, kuri, atseit tik „plačiųjų visuomenės sluoksnių spaudžiama <...> ir, gelbėdama savo padėtį(?) ėmėsi karinių veiksmų prieš bermontininkus <...>“⁹⁶

Pokario istorikai iš savo akiračio neišleido ir Lietuvos ir Lenkijos santykių problemas. J. Žiugžda⁹⁷, J. Jurginis⁹⁸, K. Navickas⁹⁹ ir kt., marksistiškai vertindami kai kuriuos to laikotarpio įvykius bei faktus, savo darbuose siekė parodyti jų ryšį su antisovietine Vakarų valstybių politika ir visų pirma atskleisti Sovietų Sąjungos poziciją tiek Vilniaus, tiek apskritai Lietuvos atžvilgiu. Tuo tarpu istorikė R. Žepkaitė, ištyrinėjusi gausius šaltinius, savo monografijoje¹⁰⁰ stengiasi giliau paaiškinti, kodėl Lietuvos vadovybė neįstengė nustatyti normalių santykių su Lenkija, parodyti, kokią vietą sprendžiant šį klausimą ir kokį vaidmenį tų santykių raidoje vaidino didžiosios Vakarų valstybės. G. Kilikevičienės straipsnyje¹⁰¹ apžvelgta 1920 m. rudenį Kalvarijoje bei Suvalkuose vykusią Lietuvos ir Lenkijos derybų eigą ir padarinius.

Prieš propaganda persunktą sovietinę istoriografiją ir štampuotas jos tezes itin kritiškai

pasisakė po Antrojo pasaulinio karo išėivijoje atsidūrę lietuvių istorikai: Z. Ivinskis, aptardamas archyvine medžiaga ir gausiais atsiminimais besiremiantį B. Vaitkevičiaus darbą, išleista „Spalio mėnesio“ 50-ties metų jubiliejui paminėti, pažymėjo, kad jame tekalbama tik apie „suvereninę Tarybų Lietuvą“, o pagrindine laikinosios sovietų valdžios Lietuvoje žlugimo priežastimi autorius tেলাikąs vadinamąsias „intervencijas“¹⁰². Pasak Z. Ivinskio, „daugybė šaltinių parodo, jog komunistinė V. Mickevičiaus-Kapsuko vyriausybė nebuvo pasekmė „revoliucinio“ judėjimo Lietuvoje, bet ji buvo Lenino partijos parėdymu įsodinta“¹⁰³.

Buvęs Lietuvos kariuomenės atsargos majoras P. Gudelis, 1918–1919 m. įvykių Lietuvoje liudininkas, kritiškai ištyręs pačių bolševikų rašytinius šaltinius, juos lygindamas, gretindamas su realiais faktais, taip pat susipažinęs ir su kitų autorių darbais, darydamas kritines logiškas išvadas patvirtino teiginį, kad „bolševikai Lietuvoje tada nebuvo giliai įleidę šaknų“¹⁰⁴. P. Gudelio darbas įtikinamai įrodo, kad lietuvių tauta ne tik įstengė pati apsiginti nuo savo tautinio valstybingumo priešų, bet ir rado savyje jėgų sėkmingai atkurti nepriklausomą savo valstybę.

Uždavinio įvertinti Lietuvos kariuomenės vaidmenį Nepriklausomybės kovų metu, apibūdinti karo veiksmų pobūdį, eigą ir nusakyti jų reikšmę ir padarinius ėmėsi visų pirma išėivijoje atsidūrę karo istorikai. Vienas iš pirmųjų, siekusių tikslo parengti vientisą tas kovas aprašantį darbą, buvo betarpiškas jų dalyvis, jau keletą kartų minėtas pulkininkas leitenantas K. Ališauskas. Jo 1972 m. pasirodžiusia-

⁹⁶ Lietuvos TSR istorija, t. 3, p. 103.

⁹⁷ J. Žiugžda. Lietuvių ir rusų tautų santykiai istorinio vystymosi eigoje. Kaunas, 1964; Amerikos ir Anglijos imperialistai – pikčiausi lietuvių tautos priešai. Vilnius, 1951.

⁹⁸ J. Jurginis. Antantės imperialistų ir lietuviškosios buržuazijos ryšiai, atplėšiant Vilnių nuo Lietuvos // LTSR MA žinynas, t. 6.

⁹⁹ K. Navickas. Lenininės nacionalinės politikos istorinė reikšmė lietuvių tautai; TSRS vaidmuo, ginant Lietuvą nuo imperialistinės agresijos 1920–1940 metais. Vilnius, 1966.

¹⁰⁰ R. Žepkaitė. Diplomacija imperializmo tarnyboje. Vilnius, 1980.

¹⁰¹ G. Kilikevičienė. Lietuvos ir Lenkijos derybos Kalvarijoje ir Suvalkuose 1920 m. // Lietuvos TSR MA darbai. 1977. Serija A. T. 4 (61).

¹⁰² Ats. mjr. P. Gudelis. Bolševikų valdžios atsiradimas Lietuvoje 1918–1919 metais jų pačių dokumentų šviesoje su prof. dr. Z. Ivinskio įvadu. Londonas, 1972. P. 14.

¹⁰³ Ten pat, p. 15.

¹⁰⁴ Ten pat.

me darbe¹⁰⁵ aprašomos 1919 m. vykusios Lietuvos kariuomenės kovos su bolševikais ir bermontininkais. Šis darbas parengtas remiantis iš dalies jau anksčiau skelbta medžiaga, papildžius ją literatūra užsienio kalbomis ir kai kurių asmenų, daugiausia buvusių karininkų, atsiminimais. Pažymint jo neabejotiną istorinę vertę reikia pripažinti, kad jame visgi mažai paliestas anuometinis visuomeninis krašto gyvenimas, o neturėjimas galimybės remtis archyvine medžiaga neleido autoriui argumentuočiau apžvelgti kai kurių kovų epizodų, štabų veiklos ir pateikti gilesnius vertinimus. Pažymėtina, kad K. Ališauskas buvo ir JAV išleistoje „Lietuvių enciklopedijoje“ išspausdinto reikšmingo apžvalginio straipsnio apie Lietuvos kariuomenę ir Nepriklausomybės kovas autorius¹⁰⁶.

K. Ališausko pradėtą kovų dėl Lietuvos nepriklausomybės tematiką tęsė daktaras A. Rukša, 1981–1982 m. Klivlende, JAV, išleidęs du tomus apie kovas su lenkais¹⁰⁷. Jo darbe panaudota daug tiek jo paties, tiek JAV Lietuvių veteranų sąjungos „Romovės“ sudarytos, generolo M. Reklaičio vadovaujamos šiam veikalui leisti komisijos iniciatyva ir pastangomis sukauptos medžiagos. Minėtos komisijos padedamas, autorius per VFR valstybinę Augsburgio biblioteką iš Lietuvos ir jos kaimyninių šalių bibliotekų sugebėjo gauti gana daug literatūros apie kovas su lenkais. Darbe taip pat remiamasi papildomomis daugelio kovų dėl Lietuvos nepriklausomybės dalyvių žiniomis. Kartu reikia pažymėti, kad neretai, naudodamasis kitų šalių, ypač lenkų, šaltiniais, autorius pernelyg pasidavė jų įtakai. O archyvinės medžiagos stoka neleido jam įsigilinti į daugelio svarbių klausimų esmę. Tačiau apskritai A. Rukšos

darbas rimtai nagrinėja pagrindinius Nepriklausomybės kovų istorijos klausimus ir nusipelnė teigiamo vertinimo.

Apie Lietuvos karą su Sovietų Rusija, bermontininkų avantiūros likvidavimą ir karinį konfliktą su Lenkija vertingų duomenų randame ir Pr. Čepėno 1986 m. Čikagoje išleistos „Naujųjų laikų Lietuvos istorijos“ antrame tome¹⁰⁸.

Lietuvai susigrąžinus nepriklausomybę, kaip minėjome, domėjimasis karo istorijos klausimais, tarp jų ir 1918–1920 m. vykusiomis Nepriklausomybės kovomis, pastebimai padidėjo. Č. Laurinavičius, remdamasis įvairiais šaltiniais, daugeliu klausimų naujai pažvelgė į Lietuvos ir Sovietų Rusijos santykius ir 1992 m. išleido darbą apie 1920 m. liepos 12 d. tarp šių šalių sudarytą taikos sutartį¹⁰⁹. Vertingų minčių apie Lietuvos ir Latvijos santykius mūsų nagrinėjamu laikotarpiu ir kovas su bermontininkais randame Z. Butkaus monografijoje¹¹⁰. G. Surgailis 1998 m. paskelbė straipsnį apie lenkų mėginimą įvykdyti valstybės perversmą Lietuvoje 1919 m. ir jo likvidavimą¹¹¹. Keletas publikacijų apie Nepriklausomybės kovas pasirodė ir nuo 1992 m. atgaivintame Krašto apsaugos ministerijos tęstiniame leidinyje „Karo archyvas“ bei kt.¹¹²

Šio straipsnio autorius 2002 m. įteiktoje spaudoje stambioje monografijoje¹¹³, remdama-

¹⁰⁸ Pr. Čepėnas. Naujųjų laikų Lietuvos istorija. T. 2.

¹⁰⁹ Č. Laurinavičius. Lietuvos–Sovietų Rusijos taikos sutartis. Vilnius, 1992.

¹¹⁰ Z. Butkus. Lietuvos ir Latvijos santykiai 1919–1929 metais. Vilnius, 1993.

¹¹¹ G. Surgailis. Lenkų mėginimas įvykdyti valstybės perversmą Lietuvoje 1919 metais // Karo archyvas. 1998. T. 15, p. 106–116.

¹¹² J. Matusevičius. Kėdainių, Jiezno ir Alytaus kautynių reikšmė užkertant kelią bolševikų įsiveržimui į Kauną // Ten pat, 2000, t. 16, p. 92–119; V. Lesčius. Kovų su bolševikais ir bermontininkais etapai // Ten pat, p. 57–91; Lietuvos ir Lenkijos konflikto 1918–1920 m. kariniai aspektai // Lietuvos istorijos studijos. Vilnius, 2001. T. 9, p. 33–43.

¹¹³ V. Lesčius. Lietuvos kariuomenė Nepriklausomybės kovose 1918–1920 m. (spaudoje).

¹⁰⁵ K. Ališauskas. Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės 1918–1920.

¹⁰⁶ K. Ališauskas. Nepriklausomybės karas // Lietuvių enciklopedija. Bostonas, 1968. T. 15, p. 94–104.

¹⁰⁷ Dr. A. Rukša. Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės. Klivlendas, 1981–1982. T. 2–3.

sis gausia archyvine medžiaga ir įvairiais kitais šaltiniais, pateikia platų ir vientisą visos Lietuvos kariuomenės dalyvavimo Nepriklausomybės kovose vaizdą: apibūdina atkurtos Lietuvos valstybės ir nedraugiškai jos atžvilgiu nusiteikusių tuometinių kaimyninių šalių – Sovietų Rusijos, Lenkijos bei bermontininkų – savitarpio santykius, jų atžvilgiu, laisvės kovų priežastis, eigą, pobūdį ir padarinius. Knygoje daug vietos skiriama tiek krašto aukščiausiosios karinės vadovybės, generalinio štabo, kai kurių frontų, brigadų, divizijų, pulkų, batalionų, kuopų, būrių, tiek šaulių, partizanų grupių, o kartais ir pavienių kovotojų veiksams ir žygiams bei kovų epizodams aptarti. Knygos medžiagą papildė 45 mūšių schemas, priedai ir kt.

Nepriklausomybės kovų eigą ir padarinius geriau suprasti padeda ir memuarinė literatūra. Iš reikšmingesnių darbų reiktų išskirti anksčiau minėtą S. Butkaus redaguotą Lietuvos kariuomenės kūrėjų – savanorių knygą „Savanoris 1918–1920“. Joje randame daugelio karių atsiminimus apie vykusias sunkias kovas, kai kurių kovotojų žygdarbius ir kt.

1934 m. išėjo kovų su bermontininkais metu buvusio Šiaulių miesto ir apskrities komendanto A. Bironto atsiminimų knyga „Bermontininkams Lietuvą užpuolus“¹¹⁴. Tuo metu dauguma Lietuvos gyventojų apie bermontininkus [dar vadina mus ir kolčiakininkais – V. L.] nežinojo tik tiek, kad jie buvę Lietuvos priešai ir, ties Radviliškiu sumušti, grįžo atgal į Vokietiją. A. Birontas savo knygoje ir paaiškina, kas buvo tie bermontininkai, iš kur jie atsirado, kokie buvo jų tikslai Lietuvoje, ir išryškina kraštui grėsusį didelį pavojų, galėjusį pasibaigti nepriklausomybės praradimu.

Reikšmingi yra vokiečių generolo majoro D. Šrioderio atsiminimai¹¹⁵ apie saksų sava-

norų dalis Lietuvoje 1919 m. ir jų paramą besikuriančiai mūsų kariuomenei kovų su bolševikais pradžioje. Pažymėtina, kad autorius juose daugeliu atveju pernelyg išpučia tiek saksų savanorių, tiek savo paties nuopelnus, tačiau jo darbe randame ir vertingų žinių apie tuometinę sunkią padėtį besiorganizuojančioje Lietuvos kariuomenėje.

1938 m. pasirodė buvusio Santarvininkų komisijos Baltijos šalyse pirmininko generolo A. Niesselio memuarai¹¹⁶ apie vokiečių išsikraustymą iš minėtų šalių 1919 m. Nors jų autorius ne visuomet buvo objektyvus Lietuvos vyriausybės ir jos karinės vadovybės atžvilgiu, sprendamas bermontininkų iškraustymo iš Lietuvos problemą neretai jiems nuolaidžiavo, tačiau, matydamas lietuvių tautos ir jos kariuomenės tvirtą pasiryžimą išsaugoti savo nepriklausomybę, atkakliai reikė santarvininkų valią vokiečiams, reikalavo iš jų gerbti Lietuvos laisvę ir nustatyti laiku iš jos išvykti.

Itin vertingi yra atsargos pulkininko J. Petruičio, nuo pradžios iki pabaigos aktyviai dalyvavusio Nepriklausomybės kovose, atsiminimai. Jų pirmasis tomas apie kovas su bolševikais ir bermontininkais pasirodė 1934 m., o antrasis – apie kovas su lenkais – 1937 m.¹¹⁷ Pats visą laiką dalyvavęs pirmosiose kovotojų eilėse, autorius turėjo progos be jokių tarpininkų matyti mūsų jaunosios kariuomenės pirmuosius žingsnius, jos pasisekimus ir nesėkmes. Pažymėtina, kad pirmame atsiminimų tome aprašomos buvusios kovos kartais atrodo lyg atitrūkusios nuo besikuriančio nepriklausomo gyvenimo fono, kuriame jos iš tikrųjų vyko. Tuo tarpu antrame tome, rašytame apie 1920 m. kovas su lenkais, autorius jau pateikia bendrą foną ir apibūdina svarbiau-

¹¹⁴ A. Birontas. Bermontininkams Lietuvą užpuolus. Kaunas, 1934.

¹¹⁵ Gen. mjr. D. Schröder. Die Sächsischen Freiwilligen-Truppen in Litauen 1919. Dresden, 1933 (vertė į lietuvių kalbą kpt. J. Jakštas – Saksų savanorių dalys Lietuvoje 1919 m. // Karo archyvas, t. 6, p. 181–232).

¹¹⁶ Gen. A. Niesselis. Vokiečių išsikraustymas iš Baltijos šalių. Kaunas, 1938.

¹¹⁷ Ats. plk. J. Petruičis. Mūsų žygiai. Kaunas, 1934. T. 1; 1937. T. 2.

šias karines operacijas, negailėdamas aštrios kritikos ir aukščiausiai karinei vadovybei už jos padarytas klaidas kovų su lenkais frontuose. J. Petruičio, kaip žymaus tarpukario Lietuvos karininko, atsiminimai palieka ryškų pėdsaką karybos istorijoje.

1937 m. pasirodė ir aktyvaus Nepriklausomybės kovų dalyvio majoro P. Rusecko sudarytas ir redaguotas rinkinys „Savanorių žygiai“¹¹⁸, skirtas Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjungos įkūrimo dešimtmečiui (1927 m. sausio 8 d.) paminėti. Iš esmės šiuo dviptomiu rinkiniu buvo siekiama ateinančioms kartoms realiai parodyti savanorių žygių raidą ir įamžinti žuvusiuosius už Lietuvos nepriklausomybę. Rinkinyje randama daug didelės drąsos, pasiryžimo, tikro karžygiškumo paveikslų, sumaniai, apgalvotai ir gerai vykdytų žygių aprašymų, o šalia jų – ir kuklių pasakojimų, kaip savanoriai sąžiningai vykdė jiems patikėtas pareigas.

Užsitęsęs sovietų okupacijai ir nematant perspektyvos pačioje Lietuvoje parengti ir išleisti darbus apie Nepriklausomybės kovas, kaip jau minėjome, to ėmėsi išsivijoje atsidūrę tautiečiai. Be minėtų K. Ališausko, daktaro A. Rukšos ir Pr. Čepėno tyrinėjimų, pasirodė ir keletas memuarinių leidinių. Vienas iš pirmųjų 1959 m. Čikagoje, JAV, savo atsiminimų knygą paskelbė Nepriklausomybės kovų laikotarpiu kurį laiką dirbęs krašto apsaugos ministru ir Vyriausioju kariuomenės vadu pulkininkas K. Žukas¹¹⁹. Pateikęs atsiminimų apie tuometines Lietuvos visuomenės ir kariuomenės nuotaikas, jis bene daugiausia dėmesio skyrė santykiams su lenkais ir su jais vykusioms kovoms. Savo atsiminimų knygoje pulkininkas K. Žukas apkaltino tuometinį armijos vadą pulkininką leitenantą K. Ladygą nesugebėjimu vadovauti ir nugalėti lenkus, II pėstininkų di-

vizijos vadą pulkininką V. Grigaliūną-Glovackį, V pėstininkų pulko vadą kapitoną K. Škirpą, VI pėstininkų pulko vadą pulkininką leitenantą J. Butkų ir kitų pulkų vadus – tariamu įsakymų nevykdymu, tačiau pats, kaip buvęs krašto apsaugos ministras ir Vyriausiasis kariuomenės vadas, neprisiėmė nė menkiausios kaltės dėl patirtų skaudžių nesėkmių Seinų–Augustavo ir kitose reikšmingose karinėse operacijose.

Atsakydamas į jo adresu pareikštus pulkininko K. Žuko kaltinimus vietinių kovos padalinii vadams dėl jų blogo vadovavimo kariuomenei ir dėl nepasisekimų Seinų bare, pulkininkas K. Škirpa, aptariamuoju laikotarpiu vadovavęs V pėstininkų LDK Kęstučio pulkui, 1971 m. keliuose Brukljne, JAV, leidžiamo žurnalo „Karys“ numeriuose paskelbė savo atsiminimus ir minėtų įvykių vertinimus¹²⁰. Juose jis, pateikdamas daugybę konkrečios faktinės medžiagos, įrodinėja, kad pulkininkas K. Žukas, iškraipydamas praeities faktus, net supainiodamas datas ir pačius ano meto kovos įvykius, savo knygoje prirašęs nebūtų, tiesiog „pasakiškų dalykų“¹²¹. Pasak pulkininko K. Škirpos, nors kai žymus karo istorijos tyrinėtojas pulkininkas leitenantas K. Ališauskas viename iš savo straipsnių buvo pažymėjęs, kad V pėstininkų pulkas jam „pavestas pareigas atliko su kaupu“, buvęs ano meto Vyriausiasis kariuomenės vadas pulkininkas K. Žukas, praėjus nuo to laiko beveik 40 metų, vis dar nematęs ir užsispyrusiai niekinąs V pėstininkų pulką ir jo vadą¹²².

Įdomių ir vertingų atsiminimų apie lietuvių ir lenkų santykius ir kovas dėl Vilniaus parašė

¹²⁰ Gen. št. plk. K. Škirpa. 5 pėst. DLK Kęstučio pulko kovos ties Seiniais 1920 metais // Karys, 1971, Nr. 3, p. 74–80; Nr. 4, p. 109–116; Nr. 5, p. 155–163; Nr. 6, p. 198–200; Nr. 7, p. 219–225; Nr. 8, p. 253–260.

¹²¹ Ten pat, Nr. 3, p. 74.

¹²² Ten pat, Nr. 8, p. 259–260.

¹¹⁸ Savanorių žygiai. Kaunas, 1937. T. 1–2.

¹¹⁹ K. Žukas. Žvilgsnis į praeitį. Čikaga, 1959.

didis mūsų krašto patriotas, visuomenės veikėjas ir mokslininkas M. Biržiška¹²³. Pirmoji šių atsiminimų dalis Londone buvo išleista 1960, o antroji – 1962 m. Ilgą laiką gyvenęs Vilniuje ir dirbęs didelį lietuviybės darbą, jis buvo visų didžiųjų politinių įvykių verpete, aktyviai juose dalyvavo, matė lenkų darytas skriaudas Vilniaus krašto lietuviams ir jų siekius dėl visos Lietuvos, ir visa tai vaizdžiai bei įtikinamai parodė savo atsiminimų knygose.

Apie Lietuvos konfliktą su Lenkija dėl Vilniaus ir Suvalkų žemių, želigovskininkų avantiūrą ir jos likvidavimą atsiminimais taip pat dalijosi A. Budreckis¹²⁴, daktaras K. Graužinis¹²⁵ ir kt.

Išvados

Atsižvelgiant į politinio, socialinio, kultūrinio ir kitokio pobūdžio aplinkybes nagrinėjamo laikotarpio istoriografijoje išskirtini keli etapai. Pirmasis jų apima 1917–1919 m., kada po Vasario revoliucijos visuotinės suirutės ir chaoso bei dėl įsigalinčio bolševizmo tarp Rusijos armijoje tarnavusių lietuvių karių išsiplėtė galingas tautinis sąjūdis, buvo kuriami pirmieji tautiniai kariniai daliniai (batalionai). Jų organizatoriai ir vadovai daugiausia buvo jauni, menko išsilavinimo bei intelekto, nedidelę gyvenimo patirtį turintys kariškiai. Tuometinėje Rusijoje įvairių politinių partijų leidžiamoje spaudoje jie paskelbė nemažai publikacijų aktualiais Lietuvos ateities, karių gyvenimo ir veiklos bei kt. klausimais, kurios paprastai buvo nedidelės, žemo teorinio lygio, tačiau labai

populiarios, visų laukiamos ir darė didelį poveikį tiek kariams, tiek visuomenei.

Antrasis svarbus istoriografijos etapas – 1918–1940 m. Jame išskirtini du itin reikšmingi laikotarpiai. Pirmasis jų – 1918–1920 m. Tai buvo Lietuvos ginkluotųjų pajėgų kūrimo ir kartu jų dalyvavimo Nepriklausomybės kovose metas, išskirtinas nepaprastos svarbos įvykiais ir atitinkama visos lietuvių tautos reakcija į juos. Visa tai plačiai atsispindėjo ne tik karinėje, bet ir apskritai visoje tuometinėje spaudoje. Pasirodė daugybė publikacijų, žymesniųjų karinių, politinių ir visuomenės veikėjų vertinimų, atsiminimų ir pan. Tačiau dauguma šių darbų visgi išliko tik kaip tam tikra „medžiaga istorijai“.

Antrasis laikotarpis apima 1921–1940 m. Pasibaigus Nepriklausomybės kovoms, sąlyginai stabilizavusis krašto gyvenimui, gausėjant istorikų, aukšto rango karininkų, diplomatų ir kitų visuomenės veikėjų gretoms, ryškėjo poreikis išanalizuoti bei įvertinti lemtingus netolimos praeities įvykius. Pasirodė nemažai didelių leidinių – karo teorijos ir istorijos žurnalų, rinkinių, kuriuose išspausdinta daug apžvalginių, memuarinio pobūdžio straipsnių, o tarp jų ir darbų, besiremiančių archyvine medžiaga, vyriausybiniais dokumentais bei kt. svarbiais šaltiniais. Visgi reikia pripažinti, kad iki sovietinės okupacijos pradžios visaapimančių darbų karine tematika parengti nespėta.

Didelė žala mus dominančios problemos tyrinėjimui buvo padaryta sovietmečiu. Propaganda persunkta sovietinė istoriografija turėjo tarnauti Komunistų partijai ir tapti priemone jos imperialistiniams tikslams siekti. Tokius pagal bendrą Sovietų Sąjungai privalomą schemą parengtus darbus griežtai sukritikavo iševijoje atsidūrę lietuvių istorikai, įrodę, kad lietuvių tauta 1918–1920 m. rado jėgų sėkmingai atkurti ir apginti nepriklausomą Lietuvą.

¹²³ M. Biržiška. Dėl mūsų sostinės. Londonas, 1960. D. 1; 1962. D. 2.

¹²⁴ A. Budreckis. Želigovskiai, 1920 // Karys, 1960, Nr. 8, p. 234–243.

¹²⁵ Dr. K. Graužinis. Lietuvos konfliktas su Lenkija dėl Vilniaus ir Suvalkų žemių // Rytų Lietuva. Čikaga, 1980, p. 447–484.

Dabarties Lietuvoje visuomenės domėjimasis minėta problema įgauna kokybinių pobūdį: pasirodė keletas reikšmingų darbų, parengtų remiantis archyvų fonduose esančia turtinga medžiaga ir kitais šaltiniais, leidžiamai tęstiniai tarpukario Lietuvoje ėję moksliniai žurnalai, organizuojamos mokslinės-

praktinės konferencijos, kai kuriose aukštosiose mokyklose dėstomi pasirinktiniai kursai karybos tematika, dalis akademinio jaunimo rengia bakalauro ir magistro darbus, daktaro disertacijas ir kt. Visa tai leidžia pagrįstai manyti, kad atsilikimas šioje srityje bus gana greitai likviduotas.

ON HISTORIOGRAPHY OF FIGHTS FOR INDEPENDENCE AND CREATION OF LITHUANIAN ARMY

Vytautas Lesčius

Summary

Depending on political, social, cultural and other factors the historiography of the analysed period should be divided into several parts.

The first period comprises the time when Bolshevism was gaining strength, i. e. 1917–1919 events which the Lithuanian soldiers serving in the Russian army experienced. Their diverse activity was elucidated in the periodical press.

A lot of published works, reminiscences and estimation of more important military, political, social events appeared when the army was being created in Lithuania itself (in 1918–1920). Nevertheless, the most part of them remained as a certain “material to history”.

In the period between the wars (1921–1940) came out weighty publications which rewied the activity of the army – journals on warfare and history, memoirs, etc.

In Soviet times the problem was hardly investigated. The greatest contribution in this field was made by some Lithuanian war historians living abroad.

In current Lithuania the interest of the public in the subject has born fruit – some extensive works based on the material drawn from archives stocks and other sources have been published, scientific journals come out, etc. This makes reasonably believe that the backwardness in the field will disappear in the near future.

Įteikta 2002 m. balandžio 16 d.

Priimta spausdinti 2002 m. birželio 26 d.